

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

բնագրի իրավունքով

ԱՏԵՓԱՆՅԱՆՑ ԱՏԵՓԱՆ ՄԻՋՐԱՆԻ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 1920 - 50 - ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Մասնագիտությունը. Հայոց պատմություն -- Է.00.01

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ
ՀԱՅՑՄԱՆ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում

Գիտական ղեկավար - պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ.Ն. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Պաշտոնական ընդգրկմանը - պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Ն.Ս. ՍՈՒՐՄԱԿԵՐՅԱՆ
- պատմական գիտությունների
թեկնածու
Է.Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

Առաջատար կազմակերպություն - Երևանի պետական համալսարանի
հայ ժողովրդի պատմության ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը կախանալու է ,, 2 ,, *հաշվի*
1996 թ. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի պատմական գիտությունների
դոկտորի գիտական աստիճան շնորհող 004 մասնագիտական խորհրդի նիս-
տում /375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի 24գ/:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինս-
տիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է ,, 2 ,, *հաշվի* - - 1996 թ.

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԽԱՐՏՈՒՄԸ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵՄԱԶՈՒՄ *ԽՈՐՀ* Ա.Ա. ՄԵԼԻՔՈՅԱՆ

Թեմայի արդիականությունը. Խորհրդային ժամանակաշրջանի, ինչ-
պես նաև ամբողջ 20-րդ դարի, հայ առաքելական եկեղեցու գիտական ու-
սումնասիրությունը ժամանակակից հայ պատմագրության կարևոր հիմնա-
հարցերից է: Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության լուսաբանման տե-
սակետից կարևոր նշանակություն ունի նախկին խորհրդային Միության
տարածքում քաղաքական իրավիճակի փոփոխությունը, քաղաքական ասպարե-
զից կոմունիստական, անթիստական զաղափարախոսության վերացումը:

Մեր աշխատանքը նվիրված է հայ առաքելական եկեղեցու 1920-50-
ական թվականներին՝ նրա ողջ գոյության ամենագիտական, ողբերգություն-
ներով ուղեկցված ժամանակաշրջանի պատմությանը:

1917 թ. Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո,
իսկ հետագայում նաև Հայաստանում, սկսվում է ահաբեկչության և բռնու-
թյունների ժամանակաշրջանը ամեն տեսակի ընդդիմությունների դեմ: Ահա-
բեկչությունն ընդգրկեց նաև հայոց հոգևոր թեմերը Ռուսաստանի տարած-
քում և Անդրկովկասում: Շատ վայրերում փակվեցին հայոց եկեղեցիները,
հոգևորականները ձերբակալվեցին, իսկ նրանցից ոմանք՝ զոհվեցին կյան-
քից: Հայ բուլշևիկների հակաեկեղեցական քաղաքականությունը պատահական
չէր և տեղական բնույթ չէր կրում: Նրանք պատմենում էին Ռուսաստանի
կոմկուսի ղեկավարության հակաեկեղեցական քաղաքականությունը, հանձին
եկեղեցու՝ նրա մեջ տեսնելով հեղինակավոր մի կազմակերպություն, որի
հետևից կարող էին գնալ ժողովրդական լայն զանգվածներ:

2-րդ ամբողջ 1920-ական թվականներին հայաստանում տարվում էր
հակաեկեղեցական-հակակրոնական դժան քաղաքականություն՝ եկեղեցիներ,
վանքեր, աղոթատներ էին փակվում, ձերբակալվում էին հոգևորականները,
հակաեկեղեցական խիստ քարոզչություն էր կատարվում, կենտրոնի օրինա-
կով ստեղծվել էին Ազատ եկեղեցու եղբայրությունը և Մարտնչող առաստ-
վածների միությունը, սակայն մենշուևներ եկեղեցու վրա հատկապես ուժե-
ղացավ 1920-ական թվականների վերջին և 1930-ականների սկզբին, համա-
տարած կոլեկտիվացման անցկացման կապակցությամբ: Հենց այդ ժամանակա-
շրջանում հայ հոգևորականները հայտարարվեցին կոլեկտիվացման թշնամի,
հակահեղափոխական և հակախորհրդային տարրեր և արտրվեցին Ռուսաստանի
համակենտրոնացման ժամբարները:

Հայաստանի մի շարք վայրերում անցկացվեցին կուլակների ցուցա-
դրական դատավարություններ, ուր դատապարտվածների թվում կային նաև
եկեղեցականներ: Այդ դատավարությունները լայնորեն լուսաբանվում էին
տեղական բուլշևիկյան մամուլում:

1937-38 թթ. բռնությունների նոր ալիքն ընդգրկել էր հայ եկեղե-

ցին, որին զոհ զնացին հայ հոգևորականության հարյուրավոր ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս խորեն Ա. Մուրադբեկյանը:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին խորհրդային իշխանությունների մեշուժը հայոց եկեղեցու վրա նկատելիորեն թուլացավ: Նրան թույլ տվեցին միջոցներ հանգանակել, Սասունցի Դավիթ, և, 96-ներալ Բաղրասյան, տանկային շարասյուների կառուցման համար:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դեկալարության այս գործունեությունը բարձր գնահատվեց խորհրդային իշխանության կողմից և նպաստեց այն բանին, որ խորհրդային երկրի դեկալար ի. Ստալինը թույլ տվեց հրավիրելու Ազգային եկեղեցական ժողով, որը գումարվեց ս. Էջմիածնում 1945 թվականի հունիսի 16-25-ը, որը և ընտրեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեությունը նպատակամղված էր հայրենադարձությանը և մեծ տերությունների առջև Հայ զատի խնդրի արձարծմանը:

Առնախոսության համար ժամանակագրական ավարտի սահմանադրին է ընդունվել 1950-ական թվականների կեսը, իսկ 20-րդ համագումարը /1956 թ./, որը հասարակական-քաղաքական կյանքի համար ստեղծեց նպաստավոր պայմաններ: 20-րդ համագումարի կողմից անհատի պաշտամունքի մերկացումը բարենպաստ եղավ նաև հայ եկեղեցու համար:

Հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը. Հայտնի է, որ պատմական անցյալում հայ առաքելական եկեղեցու պատմության լուսաբանման անդրադարձել են պատմիչներ՝ Նորյունը, Ագաթանգեղոսը, Սովսես խորենացին, միջին դարերում՝ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ: Սակայն վերոհիշյալ հեղինակներից շատերը հայ եկեղեցու պատմությունը լուսաբանել են սոսկ հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության առնչությամբ: Բացառապես հայ առաքելական եկեղեցու պատմությունը գրելու առաջին փորձերից մեկը նախածնվել է 19-րդ դարում՝ Մելքիսեդեկ Սուրբազանի կողմից¹: Սակայն հայ եկեղեցու հիմնավոր, ընդհանրական պատմությունը գրելու փորձը կատարվեց 20-րդ դարի սկզբին՝ մինչև օրս բնավ չզերված մեծ հայ եկեղեցու պատմաբան Մաղաբե Սրմանյանի կողմից, իր աշխատություններում՝ „Ազգապատում, և, „Հայ եկեղեցի, և: Այդ աշխատություններում հեղինակը ավել է հայ եկեղեցու պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 19-րդ դարի վեր-

1 Ս. Սուրբազան, „Պատմություն Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու, և, Երուսաղեմ, 1872 թ.:

ջը: Այսպիսով հայ եկեղեցու պատմության ստեղծման վերաբերյալ աշխատություններն ընդհատվել են, ելին հաշվի չառնենք մի շարք մեհագրություններ /Թեոդիկ, Բ. Կյուլենսերյան և ուրիշներ/²:

Հայ առաքելական եկեղեցու ողջ պատմության ուսումնասիրության աշխատանքը Հայաստանում ընդհատվեց բոլշևիկների իշխանության հաստատումով: Նրանց հակաեկեղեցական քաղաքականությունը և հակակրոնական քարոզչությունը, ինչպես նաև հակաեկեղեցական գրաքննությունը անհնարին էին դարձնում ամեն մի փորձ հայ եկեղեցու և քրիստոնեական կրոնի քարոզչությունը: Այս ամենը դարձավ այն բանի պատճառը, որ հայ եկեղեցու պատմության մեջ ստեղծվեց այն սպիտակ էջը, որը հարաժեց ամբողջ խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Հետազոտության առարկան և խնդիրները. Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի և դրանց վերլուծության, պարբերական մամուլի և պատմագիտական աղբյուրների վրա, հաջորդը իր առջև խնդիր է դնում լուսաբանել հայ առաքելական եկեղեցու 1920-50-ական թվականների պատմությունը: Նշենով դրանից հաջորդը նպատակ է հետապնդում.

- Յուլյա տալ, որ 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, հայ բոլշևիկներն սկսեցին վարել հակաեկեղեցական կոշտ քաղաքականություն և հակակրոնական քարոզչություն:

- Հիմնավորել, որ, ինչպես ամենուրեք խորհրդային Միությունում այնպես էլ Հայաստանում բոլշևիկներն իրենց առջև խնդիր էին դրել սկզբում սահմանափակել եկեղեցու իրավունքները, ապա փորձել թուլացնել, իսկ այնուհետև ընդհանրապես վերացնել այն: Հայաստանում կիրառվել էր այն ինչ որ ամենուրեք յՍՏՄ-ում:

- Այդ ամենի հետ մեկտեղ ցույց տալ հայ առաքելական եկեղեցու և խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների միջև եղած փոխհարաբերությունները:

- խորապես լուսաբանել անվանի այն հոգևորականների գործունեությունը, որոնք փորձում էին զիմադրել բոլշևիկյան գրոհներին, երբեմն իրենց կյանքի գնով պաշտպանելով եկեղեցու շահերն ու իրավունքները:

- Բացահայտել հայ եկեղեցու գործունեության հիմնական բնույթն ու առանձնահատկությունները, որոնք դրսևորվել էին ինչպես ստալինյան

2 Թեոդիկ, „Գողգոթա հայ հոգևորականության, և, Կ. Կոլիս, 1921 թ. և Բ. Կյուլենսերյան, „Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, և, Անթիլիաս:

տաղիմուծյան տարիներին, այնպես էլ Ստալինի վերաբերմունքի մեջ Մալր Աթոռ ս. էջմիածնի նշանակումը՝ երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում և նրա համեմատաբար հաշտվողական միտումները հայ եկեղեցու հանդեպ՝ պատե-
րազմի վերջում:

- Հիմնավորել, որ, չնայած խորհրդային իշխանության կողմից 40-
ական թվականների կեսերին հակաեկեղեցական քաղաքականության նկատելի
թուլացմանը, այնուամենայնիվ Մալր Աթոռ ս. էջմիածնի կողմից բարձրաց-
ված կարևորագույն խնդիրները չէին լուծվել. Հայ դատի, 20-30-ական
թվականներին փակված եկեղեցիների վերաբացման, ս. էջմիածնին նոր վեհա-
րանը վերադարձնելու, մեռոնիկի ու այլ հարցերը:

Առնախոսության գլխական նյութն է. Կայանում է այն բանում, որ
սա առաջին փորձն է լրացնելու խորհրդային տարիներին հայ առաքելական
եկեղեցու պատմության բաց մնացած առավելագույն ծանր ժամանակաշրջանը՝
խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների և Մալր Աթոռ ս. էջմիածնի
փոխարաքերությունների իմաստով:

Սույն գլխական թեզի հիմքում ընկած է 1994 թ. լույս տեսած
,,Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք,, մեր
մենագրությունը:

Աղբյուրագլխական բազան. Հայ առաքելական եկեղեցու՝ 20-րդ դարի
սկզբի պատմության և հատկապես խորհրդային ժամանակաշրջանի վերաբեր-
յալ հատուկ զրականության բացակայության պատճառով մենք առավել ման-
րազնիսն ուսումնասիրել ենք Հայաստանի Հանրապետության պատմական պե-
տական կենտրոնական /ՀՀԳԿԱՄ Փ.56, Փ.57, Փ.409/, Հայաստանի Հանրապե-
տության նորադույն պատմության պետական կենտրոնական /ՀՀ ՆԳԿԱՄ, Փ.
113, Փ.1063/, Հայաստանի Հանրապետության հապրակական և քաղաքական
կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական /ՀՀԲԿՊ ԿԳԱ
Փ.1, Փ.88/, ,,Հուշամատյան,, կազմակերպության և առանձին մարզկանց
արխիվների փաստաթղթերը:

Հայնորեն ուսումնասիրել ենք ինչպես նախկին խորհրդային Սիու-
լյան, Հայաստանի, այնպես էլ Սփյուռքահայ պարբերական մամուլը: Մաս-
նավորապես օգտվել ենք Մալր Աթոռ ս. էջմիածնի ,,էջմիածին,, ամսագրի
և Երուսաղեմի պատրիարքության ,,Սիրո,, ամսագրի նյութերից, ,,Մշակ,,
,,Հայրենիք,, ,,Հարթոնք,, պարբերականներից, ինչպես նաև խորհրդա-
յին թերթերից՝ ,,Պրոլետար,, ,,Իզվեստյա,, ,,Պրավդա,, ,,Կո-
մունիստ,,:

Գրականության տեսություն. Սեր հիմնահարցի և, հատկապես տվյալ

ժամանակաշրջանի լուսաբանման վերաբերյալ գոյություն ունի զգալի
զրականություն: Այդ զրականությունը մենք խմբավորում ենք երկու կա-
զի՝ առաջինի մեջ մտնում են այն հրատարակությունները, որոնք օգնել
են մեզ համակողմանիորեն ծանոթանալու տվյալ ժամանակաշրջանի, այսին-
քը՝ խորհրդային տարիների պատմությանը: Երկրորդ խմբին պատկանում
են այն գրքերը, որոնք վերաբերում են բուն թեմային: Դրանք համեմա-
տաբար սակավաթիվ են: Առաջին խմբին կարող են դասվել ,,Հայ ժողովրդի
պատմություն,, բազմահատորյակի 7-րդ հատորը՝ ,,Սովետական ժողովուրդը
Հայրենական մեծ պատերազմի և ետպատերազմյան կոմունիստական շինարա-
րության տարիներին - 1941-65 թթ., ,,Հայոց պատմություն,, դաս-
գիրք միջնակարգ դպրոցի 7-8-րդ դասարանների համար /Ե., 1994 թ./,
,,Հայոց պատմություն,, դասագիրք 9-րդ դասարանի համար /Ե., 1993
թ./, ինչպես նաև Հ. Կարապետյանի ,,Սովետական Հայաստանի բանվոր դա-
սակարգի ձևավորումը և զարգացումը,, Գ. Գեղամյանի ,,Սոցիալ-տնտեսա-
կան փոփոխությունները Հայաստանում նկ-ի տարիներին,, Զ. Հարու-
թյունյանի ,,Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը,, Լ. Անանյանի
,,Սովետական Հայաստանի ինդուստրիալ զարգացումը,, Կ. խուրազվերդյան
,,Կուլտուրական հեղափոխությունը խորհրդային Հայաստանում,, ինչ-
պես նաև նրա խմբագրությանը հրատարակված ,,խորհրդային Հայաստանի
բանվոր դասակարգը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում,, ժողովածու:

Երկրորդ խմբին պատկանող զրականությունը, ինչպես նշվել է, վե-
րաբերում է բուն թեմային: 20-րդ դարի հայ եկեղեցու պատմությունը
ուսումնասիրելու համար հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թեո-
դիկի ,,Գողգոթա հայ հոգևորականության,, գիրքը, որում նկարագրվում
են Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունները, հայ ժողո-
վրդի նդեռը օսմանյան կայսրությունում և արևմտահայ հոգևորականու-
թյան կործանումը: Բ. Կուլենսերյանի գրքում՝ ,,Պատմություն կաթողիկո-
սաց Կիլիկիոյ,, տրվում է Սեմի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության կա-
յացման, նրա հետագա գոյության պատմությունը: Հատկապես հատուկ հետա-
քրքրություն է ներկայացնում ,,Հուշամատյան խնդես արքեպիսկոպոս
Մելիք-Թանգեանի,, աշխատությունը՝ նվիրված հայտնի հոգևորականի, Ատր-
պատականի թեմի հոգևոր առաջնորդի կյանքին ու գործունեությանը: Ատր-
պատականի թեմում նրա գտնված տարիները հազեցած են պատմական իրադար-
ժություններով, որոնց նա անմիջական մասնակցություն է ունեցել: Ոչ
պակաս հետաքրքրություն ունի խորեն վարդապետ Լազարյանի ,,Արժանա-
կան,, աշխատությունը, ուր հերի նաև Առաջին համաշխարհային պատերազ-
մի տարիներին հյուսիսային Պարսկաստանում մասնակցելով իրադարձու-
թյուններին, նկարագրում է տեղի հայ ընտելության ծանր դրությունը,

հայ վախճապալիստներին եկեղեցու կողմից ցուց տրված օգնությունը, ինչպես նաև Հայաստանում խորհրդային իշխանության տարիների սարսափները:

Հակալրոնական բովանդակությամբ աշխատությունների շարքում պետք է նշել,, Եջմիածինը անցալու՜մ,, , Եջմիածինը ու զաշնակցությունը,, աշխատությունները Վարդան Պարսամյանի հեղինակությամբ: Ոչ մեծածավալ այս մենագրություններն ունեն ավելի շատ քարոզչական բնույթ: Դրանք գուրկ են իրական հիմքից և լի են հայ եկեղեցու դեմ հարձակումներով:

Հակալրոնական ուղղություն ունի նաև Գ.Արծրունու թեկնածուական ատենախոսությունը,, Կրոնական գաղափարախոսության դեմ պայքարը և ժողովրդական զանգվածների անխիստական դաստիարակությունը խորհրդային Հայաստանում 1920-30-ական թվականներին,, : Այդ ատենախոսության մեջ փորձ է արվում իմաստավորելու կրոնական գաղափարախոսության դեմ պայքարի պրոբլեմը և որոնում է ժողովրդական զանգվածների անխիստական դաստիարակության ուղիներ: Սենք համաձայն չենք հեղինակի այն մտքին, թե հասկապես այդ ժամանակաշրջանում,, արմատական որակական քննում է տեղի ունեցել ողջ խորհրդային ժողովրդի և հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի և գիտակցության մեջ,, :

Նույնատիպ բովանդակություն և կառուցվածք ունի Հ.Բթոյանի թեկնածուական թեզը: Այդ տարիներին և հետագայում լույս տեսան անխիստական բովանդակությամբ մի շարք աշխատություններ, որոնց հեղինակներն են՝ Հ.Գյուլիքեյլյանը, Հ.Գաբրիելյանը, Ա.Խաչատրյանը, Լ.Քալաշյանը, Ս.Գասպարյանը, Գ.Վանանդեցին: Հիշարժան են Ս.Մոմջանի,, Կոմունիզմը և քրիստոնեությունը,, , Կրոնը և ժամանակի գաղափարախոսական պայքարը,, , Հայ եկեղեցու արդի գաղափարախոսությունը,, , Թ.Խաչանի,, Գիտական անխիզմի հիմունքները,, , Ն.Գասպարյանի,, Գիտություն և կրոնի հակադրությունը,, աշխատությունները:

Ներ թեզում գիտական շրջանագրության մեջ են դրվել այն տարիների հակակեղեցական և հակալրոնական մամուլը, խՍՀՄ-ի մարտնչող անաստվածների միության պարբերականները,, , Բեզբոժնիկ,, և,, Անտիբեկիդոգնիկ,, , ինչպես նաև Հայաստանի անաստվածների միության,, Անաստված,, հանդեսը:

Ծանոթացել և օգտագործել ենք,, Ժամանակակից պամաններում հակալրոնական պրոպագանդան,, , , Հակալրոնական աշխատանքը դպրոցում,, , , Հակալրոնական ժողովածու,, , , Հակալրոնական բանվորական համալսարան,, Գրքերին որոնցում աղպես էլ չեն գտնվել եկեղեցու գաղափարախոսության, նրա հանդեպ գիտական մոտեցման և արդյունավետ պայքարի մեթոդ-

ներ:

Բացի վերոհիշյալ հրատարակություններից մենք ծանոթացել ենք նաև Մ.Կալինինի հոդվածների և գեղեցումների,, Կոմունիստական գիտակցության դաստիարակության մասին,, ժողովածուին:

Հայ եկեղեցու և նրա հուշարժանների մասին տվյալներ ենք քաղել Պ.Մուրադյանի,, Վրաստանի հայերեն արձագրությունները,, Խըլիլի,, Կ.Լաճաղարյանի,, Երևանի միջնադարյան հուշարժանները,, , Ե.Շահգլիզի,, Հին Երևանը,, , Թ.Հակոբյանի,, Երևանի պատմությունը,, աշխատություններից: Այս արժեքավոր գործերը մեզ հնարավորություն են տվել մանրամասնորեն ծանոթանալ հայկական ժողովրդական հուշարժանների կոթողների, կառուցմանը Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներում:

Խորհրդային Միության կառավարության և հայ եկեղեցու փոխարկություններին է նվիրված Գ.Աղաբեկովի,, ՊԲՎ - չեկիստի գրառումները,, զիրքը: Հայած այն բանին, որ այդ զիրքը չեկիստի հուշեր են խՍՀՄ-ի հատուկ գործունեության մասին, դրանում տեղ է գտել արտասահմանում հայ հոգևորականության վրա կոմունիստական ծնշում գործադրելու և հայ հոգևորականության քնդդիմության հարցերի մեկնաբանումը:

Օգտակար է եղել պատմական գիտությունների թեկնածու Վ.Ալեքսեևի,, Պատրանքներ և դոգմաներ,, զիրքը՝ նվիրված ուղի ուղղափառ եկեղեցու պատմությանը Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից մինչև խՍՀՄ 20-րդ համագումարը /1956 թ./: Հատկապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում զրքի,, Ազգային եկեղեցական ժողովը Եջմիածնում,, գլուխը:

Հայ եկեղեցու հանդեպ կիրառված բռնություններին է նվիրված,, Հառաքելական եկեղեցին սալիկյան բռնապետության օրոք,, մեր մենագրությունը:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը. Ներկայացվող ատենախոսությունը հիմնվում է հայ և օտար սկզբնաղբյուրների, պետական արխիվային փաստաթղթերի, անձնական արխիվային նյութերի, պարբերական մամուլի, հուշագրությունների, պատմական և քանասիրական ուսումնասիրություններին համակարգված քննության և վերլուծության պատմական առաջադրյալ սկզբունքի վրա:

Հետազոտության վերծառնությունը. Ատենախոսության նյութերը գեղեցվել են ՀՀ ԳԱԱ-ի պատմության ինստիտուտի խորհրդային Հայաստանի պատմության բաժնում: Աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը արտահայտված է հրապարակված չորս հոդվածներում և վերոհիշյալ մենագրության մեջ:

Աշխատանքի կառուցվածքը և բովանդակությունը. Առեփնդակությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրահանգումից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, սահմանված են ուսումնասիրության նպատակը և խնդիրները, ժամանակագրական շրջանը, ցույց է տրված առեփնդակության աղբյուրագիտական բազան:

Առաջին գլխում, խորհրդային իշխանությունը և հայ առաքելական եկեղեցին /1920-1941 թթ./, լուսաբանված է հայ առաքելական եկեղեցու պատմությունը Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից մինչև Հայրենական պատերազմի սկիզբը: Խորհրդային կարգերի հաստատման օրից հայ առաքելական եկեղեցին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գլխավորությամբ հայտարարվեց իրեն հակահեղափոխական, հակախորհրդային ինտերսոցա և ենթադրվեց ահաբեկչության և բռնության:

Ինչպես խորհրդային Սիւնիայի ողջ տարածքում, այնպես էլ Հայաստանում հակաեկեղեցական, հակաեկեղեցական ծավալուն պայքար սկսվեց: Հայաստանում դեկալարող խորհրդային իշխանությանն անհրաժեշտ էր վերացնել նախկին իշխանության վերականգնման գեղեցիկ շարունակվող վտանգը, այլ նաև հեղինակություն վայելող հայ առաքելական եկեղեցին՝ Սայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գլխավորությամբ: Իր ողջ պատմության ընթացքում կանգնած էին նաև հայ ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում, հայոց եկեղեցին 1920 թվականի մայիսին հանդես եկավ բուլշևիկների ապստամբության դեմ, ի պաշտպանություն հայկական անկախ պետականության: Այդպիսով հայ եկեղեցին բուլշևիկներին համար դարձավ ավելի թշնամի և անցանկալի մի կազմակերպություն:

1921 թ. դաշնակներին փետրվարյան ապստամբությունը որոշ ժամանակով քաղաքացիական բուլշևիկների հակաեկեղեցական ահաբեկչությունը: Դաշնակցական նախկին կառավարության ակնաւոր գործիչների հետ մեկտեղ բանից ազատվեցին նաև տասնյակ հոգևորականներ և նրանց թվում այնպիսի հանրաճանաչ մարդիկ, ինչպիսիք էին Դանիել վարդապետ Ջատոյանը, Հուսիկ վարդապետ Հյուսիսյանը, Խորեն վարդապետ Լազարյանը, Արսեն վարդապետ Լևոնյանը և ուրիշներ, որոնց մի մասը, բուլշևիկների վերադարձից հետո հեռացավ հայրենիքից:

Ինչպես բուլշևիկների 1920 թվականի մայիսյան ապստամբության ժամանակ Սայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ամբողջությամբ անցավ Հայաստանի հանրապետության կողմը, 1921 թվականին նույնպես հայոց եկեղեցին, հանձին Ատրպատականի թեմի հոգևոր առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս

Մելիք Թանգյանի, պաշտպանեց Սյունիքում ստեղծված սպարապետ Գարեգին Նժդեհի Լեռնահայաստանի հանրապետությունը: Ատրպատականի հոգևոր առաջնորդի դեկլարությամբ կազմակերպվել էր այդ հանրապետության մատակարարումը պարենով և գինեմթերքով: Սակայն լավ զինված և մեծաթիվ կարմիր բանակի զորքերի ճնշման ներքո հայկական բանակը ստիպված եղավ թողնել Հայաստանը, որտեղ նորից վերականգնվեց խորհրդային իշխանությունը:

Հայաստանում նորացված կազմով կրկին իշխանության վերադարձած խորհրդային կառավարությունը Ա. Մյասնիկյանի գլխավորությամբ, սկզբում հաղուերթեղի քաղաքականություն վարեց հայ եկեղեցու հանդեպ և նույնիսկ որոշ զիջումներ կատարեց, վերադարձնելով վաղված եկեղեցիներին և վանքերին մի մասը: Սակայն Մյասնիկյանի գոհվելուց հետո և չափավոր լիբերալ բուլշևիկ Ս. Լուկաշինի՝ Թիֆլիս աշխատանքի փոխարկվելուց հետո, հակաեկեղեցական քաղաքականությունը վերստին շարունակվեց: Հայ եկեղեցու վրա ճնշում էին գործադրում ինչպես բուլշևիկների կողմից պաշտոնական եկեղեցու դեմ պայքարի համար ստեղծված, Ազատ եկեղեցու եղբայրությունը, որը գլխավորում էր կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի կողմից կարգաւում արված Բենիկ վարդապետ Եղիազարյանը, Ներսես քահանա Քաջբերունին, Մեսրոպ քահանա Մելյանը, իգնատիոս քահանա Սանվելյանը, ինչպես նաև հակաեկեղեցական բուլշևիկյան պաշտոնական կազմակերպությունը՝ Մարտչող անաստվածների միությունը, /ՄԱՄ/, որի աշխատանքներին մասնակցում էին բուլշևիկների կուսակցության գաղափարական գործիչներ Գ. Գյուլիքեմիսյանը, Հ. Ազատյանը, Գ. Վանանդեցին, Դ. Բզնունին և ուրիշներ:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից ազգրավվեցին և ազգայնացվեցին վանքապատկան հողերը և այգիները Երևանում, Վաղարշապատում, Օշականում, Աշտարակում, Սևանում, Փարաջարում և այլ վայրերում: Ծխական դպրոցները, վանքերը, եկեղեցիները, աղոթատները վերածվեցին պահեստների և ակումբների: Ազգայնացվեցին նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վանական հյուրանոցը և տպարանը, ճեմարանը, մատենադարանը և թանգարանը, իսկ այնտեղ աշխատող հոգևորականները, որոնց թվում գիտնական-եկեղեցական Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանը և մյուսներն ազատվեցին պաշտոնից: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի շենքերի և կառույցների մեծ մասը տրվեց խորհրդային, կուսակցական և պատմիչ մարմիններին: Սկսած, Գեղարդի, Տաթևի, Սանահնի, Հաղպատի և մյուս վանքերից միաբանությունը փտարվեց, իսկ ունեցվածքը ազգայնացվեց կամ թալանվեց: Այդ ժամանակին է վերաբերում Վրաստանի, Ադրբեջանի, հյուսիսային Կովկասի, Մոսկվայի, Աստրախանի, Սանկտ-Պետերբուրգի /Լենինգրադ/ հայ եկեղեցիների և վանքերի վակումը, իսկ

հետագայում էլ զրանց մեծ մասի ավերումը³:

Եկեղեցու և իշխանութիւնների հակամարտութիւնն ու հակասութիւններն ավելի ուժգնորեն զրսևորվեցին Հայաստանում համատարած կոլեկտիվացման ընթացքում:

Սեփական հակաեկեղեցական քաղաքականութիւնը թաքցնելու և արդարացնելու նպատակով բոլշևիկները լայնորեն անցկացնում էին հակաեկեղեցական քարոզչութիւն: Հակակրօնական գրականութիւն հրատարակելու հետ մեկտեղ իշխանութիւններն իրենց քարոզչութիւն համար օգտագործեցին նաև հայ պատմաբաններին: Օրինակ կարելի է բերել Վ. Պարսամյանի աշխատութիւնները, որոնց մեջ, ծնոթի տակ չունենալով հայ Արևելքին վարկաբեկող փաստական որևէ նյութ, հեղինակը ձգտել է ցույց տալ, որ Սալր Աթոռ ս. Էջմիածինը հանդիսացել է հակահեղափոխութիւն որը և որ բոլշևիկյան հեղափոխութիւնը և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում՝ փրկել է հայ ժողովրդին ս. Էջմիածնի ստրկութիւնից⁴:

Երեսնական թվականների սկզբներից սկսվում է եկեղեցիների ավերումը Հայաստանում: Այդ նպատակով իշխանութիւնները ս. Էջմիածնից խլեցին եկեղեցիների մի մասը և հանձնեցին,, Ազատ եկեղեցու եղբայրութիւնը,, , իսկ շուտով դրանցից առավել հայտնիները և մարտարապետական արժեք ներկայացնողները, քանդվեցին: Կարժ ժամանակամիջոցում Երեսնը զրկվեց Պողոս-Պետրոս, ս. Կաթողիկէ, ս. Աստվածածին, Նորքի Սիմոն ծնունդի, Գերեզմանի, ինչպես նաև ուսումնական եկեղեցիներից⁵:

30-ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ-ում տարածված բռնութիւնների ալիքը չանցավ հայոց եկեղեցու կողքով: Հայ հոգևորականութիւնը բռնութիւնների ենթարկված ներկայացուցիչների թիվը միայն Հայաստանում կազմեց մոտավորապես 200 մարդ: Նրանց թվում չենք կարող չհիշատակել այնպիսի հանրաճանաչ հոգևորականների, ինչպիսիք են Բագրատ արքեպիսկոպոս Վարդապետյանը, Արտակ Լալիսկոպոս Սմբատյանը, իսահակ Լալիսկոպոս Տեր-Սիքալեյանը, Սրապիոն Լալիսկոպոս Սամվելյանը, Արիստակես Եղիսկոպոս Զուլալյանը, Թադևոս Լալիսկոպոս Հարութիւնյանը, Վրթանես Լալիսկոպոս Հակոբյանը և ուրիշներ: 1938 թվականի ապրիլի 5-ի Լույս 6-ի առա-

3 Մուրադյան Պ., , Վրաստանի հայերեն արձանագրութիւնները, Թբիլիսի, , Երևան, 1988 թ.:

4 Պարսամյան Վ., , Էջմիածինն անցյալում, , Ե., 1931 թ., , Էջմիածինը հակահեղափոխութիւն սպասարկու, , 1932 թ., , Էջմիածինը և Դաշնակցութիւնը, , Ե., 1931 թ.:

5 Վաճաղարյան Վ., , Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, , Հայաստանի հնութիւնների պահպանութիւն կոմիտե: Աշխարհքի և Բաղնիքի թանգարան, Ե., 1931 թ., Թ. Հակոբյան, , Երևանի պատմութիւնը, , Ե. Շահագիր, , Հին Երևանը, , Ե., 1931 թ.:

վոտ վեհաբանի իր սենյակում բոլշևիկյան պետական գործակալների ծնոթով խեղդամահ արվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադեկյանը /Տփլիսեցի/: Նույն օրը Թալալեց Սալր Աթոռ ս. Էջմիածնի զանձարանը և Կուրացվեցին հայոց եկեղեցու բոլոր զանձերը:

Խորեն Ա կաթողիկոսի աղանութիւնից հետո կաթողիկոսական տեղապահ զարծավ Կեդրոյ արքեպիսկոպոս Զորեքչյանը: Այդպիսով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայոց եկեղեցին մնաց առանց զանազույն հովիւների:

Ցավոք մենք համարյա տեղեկութիւններ չունենք այդ տարիներին ԽՍՀՄ-ի տարածքում գործող և բռնութիւնների ենթարկված հայ հոգևորականների մասին, թեև մեր թեզում օգտագործել ենք նրանց հարազատների նամակներն ու ձեռագրերը, որոնք վկայում են Ռուսաստանի, Վրաստանի ալ վայրերի հայ հոգևորականների շրջանում տեղի ունեցած բազում բռնութիւնների մասին:

Երկրորդ գլխում , , Հայ առաքելական եկեղեցին հայրենական պատերազմի տարիներին, , բնութագրվում է հայ եկեղեցու գործունեութիւնը 1941-45 թթ.: Հայրենական պատերազմի սկզբին Սալր Աթոռ ս. Էջմիածինը կոչով դիմեց աշխարհում սփռված հայ ժողովրդին, որում պահանջեց պաշտպանել խորհրդային Միութիւնը Փաշտտական Գերմանիայի դեմ մղված պատերազմում, ամենուրեք հայոց թեմերում ստեղծել Սալր Հայրենիքին օժանդակող կազմակերպութիւններ, Սալր Աթոռ ս. Էջմիածնի հովանու ներքո հանգանակութիւններ կազմակերպել , , Սասունցի Դավիթ, և , , Գննարկ Բաղրամյան, , տանկային շարասիւններ կառուցելու համար: Այս գլխում հանգամանորեն տվյալներ են բերվում Սփյուռքի Կուրաքանչյուր համայնքի այդ գործում ունեցած ներդրման վերաբերյալ: Սալր Աթոռ ս. Էջմիածնի կողմից կազմակերպված միջոցների հանգանակութիւնը չէր կարող չընկալվել խորհրդային կառավարութիւն կողմից: Խորհրդային կառավարութիւն նախագահ Ի. Ստալինը անձամբ մի քանի անգամ շնորհակալութիւն է հայտնել հայոց առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսական ազգընտիր տեղապահ Կեդրոյ արքեպիսկոպոս Զորեքչյանին: Ստալինի ուշադրութիւնը հայ եկեղեցու հանդեպ հանգեցրեց այն քանին, որ կտրուկ փոխվեց խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւն վերաբերմունքը Սալր Աթոռ ս. Էջմիածնի հանդեպ:

Վրա հասնող ծնհալը Թուրք տվեց Կաթողիկոսական Ազգընտիր տեղապահին մտածելու հայոց փակված եկեղեցիները վերաբացելու ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Վրաստանի, մասնավորապես Թբիլիսիի տարածքներում:

Այս նույն գլխում տեղ է զտել Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի

ընտրությունների վերադարձությունը:

1945 թ. ապրիլի 19-ին խՍՀՄ ժողովրդային նախագահ Ռ. Ստալինը կրեմլում ընդունեց հայ առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանին: Այս հանդիպումը պատմական նշանակություն ունեցավ հայոց եկեղեցու համար: Խորհրդային պետության ղեկավարը ազգընտիր տեղապահին թույլ տվեց վերականգնել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր մեմբարանը, վերադարձնել ս. Էջմիածնի նախկին հոգևոր մեմբարանի զբաղարանը, թույլ տվեց ունենալ տպարան և տպագրել, , Էջմիածին, , ամսագիրը, վերադարձնել, , Հովհաննիս, , , , Գեղարդ, , և, , Խորվիրաթ, , վանքերը, թույլատրեց նաև արտասահմանյան հայ հոգևորականներին եպիսկոպոսական աստիճան ստանալու համար ժամանել ս. Էջմիածին: Սակայն ամենագլխավորը այն է, որ Ստալինը թույլ տվեց գումարելու ազգային եկեղեցական ժողով և ընտրելու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

Այդ նույն օրը Գևորգ արքեպիսկոպոսը պատերազմի տարիներին թիկունքում կատարած աշխատանքի համար, նրա թափած ջանքերը ժողովրդին համախմբելու, ինչպես նաև տանկային շարասյուները ստեղծելու համար, պարգևատրվեց, , Կովկասի պաշտպանության համար, , մեդալով:

1945 թ. հունիսի 16-25-ը տեղի ունեցած Ազգային եկեղեցական ժողովում, որին մասնակցում էր տեղի և արտասահմանցի 111 պատգամավոր, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվեց Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանը /Գևորգ Զ, նոր նախընտանցի/:

Երրորդ գլխում, , Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը 1945-50-ական թվականներին, , Լուսաքանություն է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեությունը հետադարձության տարիներին: Այս գլխում տեղ է գտել նաև խՍՀՄ-ի ղեկավարության երկզիմի քաղաքականությունը Հայ դատի հանդեպ:

Հակահիտլերյան կռաւիցիայի հաղթող պետությունների Պոտսդամի խաղաղության կոնֆերանսի ընթացքում բարձրացված Հայ դատի խնդիրը երկար և անարդյունք հոլովում էր Խորհրդային Միության կողմից: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը նորընտիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի գլխավորությամբ կամա թե ակամա ներքաշված էր այդ քաղաքականության մեջ: Սակայն նրա գործունեությունն այդ ասպարեզում տահմանափակված լինելով եկեղեցու գործերի կոմիտեի կողմից, ավարտվեց հաղթանակած պետությունների ղեկավարներին ուղղված դիմում-խնդրանքով՝ Լուծելու Հայոց հարցը: Այդ գործում առավելագույն ակտիվ գործունեություն ծավալեցին սփյուռքի հայոց թեմերն ու հոգևոր առաջնորդները: Սակայն Հայ

դատի Լուծման բոլոր փորձերը դատապարտված էին անհաջողության, քանի որ Ստալինի, , արևելյան, , քաղաքականությունը՝ իրանում, , արդեն շահակա, , և, , քրդական, , օջախների ստեղծումը, ինչպես նաև արևմտյան Հայաստանի միավորումը Խորհրդային Հայաստանի հետ չունենին իրական հիմք: Պոտսդամի կոնֆերանսի ժամանակ հենց այդ էլ զգացին Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի ղեկավարները: Ստալինը ձգտում է Մերձավոր Արևելք և Առաջավոր Ասիա դուրս բերել կոմունիստական զաղափարախոսությունը: Ահա թե ինչու Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի ղեկավարները չպաշտպանեցին Ստալինի և Մոկոտովի առաջարկը խՍՀՄ-ի հետ Արևմտյան Հայաստանի միավորման վերաբերյալ:

Չնայած Գևորգ արքեպիսկոպոսի հետ հանդիպման ժամանակ Ստալինը խոստացել էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին մի շարք արտոնություններ տալ, այնուամենայնիվ Հայաստանում տեղի Խորհրդային իշխանությունները շարունակում էին իրագործել հակաեկեղեցական քաղաքականություն, ամեն կերպ արգելակելով 30-ական թվականներին փակված եկեղեցիների վերաբացումը, լաճարում հոգևորականների քարոզչական գործունեությունը: Այդ ամենը վկայում էր այն մասին, որ եկեղեցական և քարոզչական գործունեությունը Խորհրդային կառավարության կողմից շարունակվում էր զիտվել իբրև վնասակար, հակախորհրդային քարոզչություն:

Հետպատերազմական առաջին իսկ տարիներին սփյուռքից Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձվեցին հազարավոր հայեր, որը տեղի ունեցավ Ստալինի անձնական թույլտվությամբ:

Այդ գործում իր մեծ բաժինն ուներ նաև Հայ եկեղեցին:

Սակայն կոմունիստական կուսակցության վերաբերմունքը կրոնի և եկեղեցու հանդեպ լինելով երկզիմի, կարող էր ամեն պահի շրջվել դեպի 30-ական թվականների քաղաքականությունը: Այդ բանի փաստացի վկայությունն էր 1949 թվականին երևանում ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հիմնահատակ քանդումը:

Այս գլխում հատուկ տեղ է տրված Ամենայն Հայոց ապագա կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի գործունեությանը, որն այն տարիներին հանդիսանում էր ուժմիտահայության հոգևոր առաջնորդը: Յուրաքանչյուր է տրված իր կողմից Ռումինիայում վարդապետացած պատերազմի 1500-ամյա հոբելյանի աշարողության նախապատրաստման ու անցկացումը: Վազգեն վարդապետը 1951 թ. հունիսի 8-ին եպիսկոպոս ձեռնադրվեց Գևորգ Զ կաթողիկոսի ձեռքով:

Յգրահանգման մեջ ընդհանրացված և կոնկրետացված են ուսումնասիրության հիմնական հետեությունները: Ինչպես նաև տրված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյանի գործունեության վերլուծությունը:

Աստվածատուրիան հիմնական գրող լինելը շարադրված են հետևյալ հոդվածներում.

1. Ասեփանյանց Ս.Ս., ,Նրկրի և երկնքի միջև,, , մաս 1, , Գարուն,, ամսագիր, Երևան, 1991 թ., հմր 2.
2. Ասեփանյանց Ս.Ս., ,Նրկրի և երկնքի միջև,, , մաս 2, , Գարուն,, , Երևան, 1991 թ., հմր 3.
3. Ասեփանյանց Ս.Ս., ,Սուրբ Էջմիածինը, հայերը և Վատիկանը,, , , Էջմիածին,, , 1994 թ., հմր 3.
4. Ասեփանյանց Ս.Ս., ,Հայ առաքելական եկեղեցին առաջինյան րոնախոսության օրոք,, , , Երևան,, , Ե., 1994 թ., 242 էջ:

С.М.Степанинц

Армянская апостольская церковь в 1920-50 гг.

Резюме

Настоящая диссертация посвящена истории армянской апостольской церкви 1920-50-х годов. Особое внимание уделяется состоянию армянской церкви ко времени установления Советской власти в Армении, антицерковной и антирелигиозной политике коммунистов по отношению к Первопрестольному Эчмиадзину в 1920-30 гг., широкой патриотической и олагодворительной деятельности Святого престола Эчмиадзина в годы второй мировой войны в деле организации сбора средств на постройку танковых колонн "Давид Сасунский" и "Генерал Баграмян".

В диссертации также нашло место освещение событий имевших место в зарубежных армянских епархиях, а также освещаются взаимоотношения католикоса Большого Дома Киликийского и патриаршества Константинопольского с Первопрестольным Эчмиадином.

Исз